Национальная библиотека Республики Тыва им. А. С. Пушкина
ОТДЕЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ И КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 17 (15702) ◆ 1996 чылдың февраль 6, вторник ◆ Ат салган шагы 23.00. ◆ Садар өртээ 500 рубль.

ХАРЫЛЗААЛАР ЧИДИГЛЕНМЕС

Күрдуманың оралакчы-спикери А. Шохин Чазак биле парламентиниң аразында чоокку үеде харылзааларның чидигленишкини болбас деп санап турар. «Думаның хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулгазының херек кырында ажылы эгелээр орта», нарыдаашкынар туруп кээн болур деп ындыг бодалды РосИТА-СЧТАның корреспондентизинге ол илереткен.

Ынчалзажок Шохининиң бодалы-биле алырга, «коммунистерниң ам Чазакче кичээнгей салганының ажыы чок, чүге дизе ол эскертинген чүүл болуп турар, а сонгулдалар мурнунда чаңчыл болу берген сорулгаларны эскерип тывары чүден-даа белен болгай. Чогум-на ынчангаш олар Явлинскийни деткивеби турарлар. Сонгулдалар бүдүүзүнде оларның деткиир-деткивези — ол дээрге конъюиктурадан хамааржыр».

Сайыттар кабинединге чоокта чаа болган өскерлиишкиннер дугайында айтырыгга хамаарыштыр оралакчы-спикер мынча дээн: «Чазакта чаа кижилерни — В. Каданниковту болгаш А. Казаковту — көрүп турзувусса-даа, олар ынаар консерваторлар кылдыр киргеннер деп санаар үндезин чок. Оларны реформатор үзел-бодалдыг кижилер кылдыр санап турар мен».

Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазаанга «Тыва» телерадиодамчыдылга күрүне компаниязының ажылдакчыларының чагааларында илереттинген фактылар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1996 чылдың февраль 2. № 62. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаанын адресинге 1995 чылдың январьдан эгелеп «Тыва» телерадиодамчыдылга күрүне компаниязының ажылдакчыларындан 19 чагаа болгаш билдириишкин келген, компаниянын даргазы А. С. Серенге болгаш чиңгине директору О. С. Шириндӱге шыңгыы хомудалдарны ук чагааларда бижигилээн. Факт-барымдааларны ынаан көөрү-биле эрткен чылын Чазак комиссияларын үш удаа тургускан.

Парлалга болгаш информация талазы-биле күркомитет даргазы Д. И. Чыдым, Дээди Хуралдың депутады Д. И. Кольников, Федеративтиг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниң депутадының дузалакчызы В. С. Салчак, республиканың Президентизинин болгаш Чазак Администрациязының черчер чагыргалар, кадрлар болгаш күрүне шанналдарының ажылының талазы-биле эргелелиниң кол специализи В. С. Дандар составтыг комиссия А. С. Серен биле О. С. Шириндӱнүн аразында тывылган чөрүлдээлеринде «Тыва» күртелерадиокомпаниянын коллективинге чөрүлдээлиг чидиг байдал тургустунган деп санаан. А. С. Серен чагыргазында турар кижилерге хамаарыштыр каржы-хажаг чоруун болгаш өске кижилерниң санал-оналын хүлээп албас дээрзинин дугайында компаниянын ажылдакчыларының хомудалдары үндезилеллиг болган. Оон-биле холбаштыр компаниянын удуртукчуларына бүзүрел дугайында рейтинг-тиг чажыт бадылаашкынны эрттиреринде күш-ажылчы коллективке комиссия саналдаан. 1995 чылдың апрель 3-те ниити хурал болган, аная коллективтиң 201 кежигүнүнден 162 кижи киришкен, А. С. Серенге бүзүрел дээш 43,1 хуузу бадыгаан, 53,7 хуузу О. С. Шириндӱге бүзүрелин илерткен.

Тыва Республиканың Чазаанын 1995 чылдың апрель 14-те болган хуралынга хыналданың түннелдери-биле күш-ажылчы хоойлужудулганы хажытканы дээш Күрүнениң «Тыва» телерадиокомпаниязының даргазы А. С. Серенни албан-дужаалындан хостаар, Күрүнениң «Тыва» телерадиодамчыдылга компаниязының чиңгине директору О. С. Шириндӱге ажылынга четпестери болгаш чедир көрбээн үүлдери дээш шыңгыы донгулданы бээр деп саналдаан. Республиканың Чазаанын кежигүннери доктаалдын төлевилелин чугаалажып турган, комиссиянын түннелдериниң чангыс талалыг байдалынын дугайында А. С. Серениң билдириишкинин барымдаалап көргеш, немелде хыналданы торударынын эргежок чугулазының дугайында саналга келгеннер.

Президентинин болгаш Чазактың Администрациязының контроль эргелелиниң начальники А. Д. Оюн баштаан ийи комиссия, оон составында Чазак Баштынының оралакчызы Э. Х. Ооржак, юстиция сайыдының оралакчызы А. А. Абрамов, Статистика талазы-биле күркомитеттиң даргазы Г. М. Конев, культура, кино болгаш туризм сайыды Ч. Ч.-Д. Ондар, Россия Федерациязының Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күркомитединиң Тыва девискээр эргелелиниң начальники Э. Х. Меннег-оол, Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызының даргазы Ю. П. Южаков олар чиңгине директор О. С. Шириндӱнүнүн ажылында четпестерни болгаш чедир көрбээн үүлдерни база күрүнеин «Согун» хөй талалыг биче бүдүрүлгезинин сан-хөө ажыл-агый чорудулгазында шыңгыы четпестерни немей илерткен.

Ол комиссиянын хыналдазының түннелдериниң дугайын 1995 чылдың август 8-те Чазакка илеткээн болгаш ийи удуртукчуну албан-дужаалыдан хостаар дугайында саналга киргген. Доктаалдын саналдаттынган төлевилелиниң талазы-биле Чазак кежигүнериниң санал-оналы ангы-ангы апарган. «Согун» хөй талалыг биче бүдүрүлгенин сан-хөө ажыл-агый чорудулгазында хажыдыышкыннарга О. С. Шириндӱнүн кайы хире буруулуу тодаргай эвес деп база демдеглеттинген.

Оон-биле холбаштыр Чазак республиканың Чазак Баштынының оралакчызы В. Б. Кара-Сал баштаан үшкү комиссияны тургускан, оон составында мурнуку комиссиянын кежигүннерини болгаш иштики херектер сайыды С. С.-Б. Монгуш, Россия Федерациязының Тыва Республика талазы-биле Сан ямызының контроль-ревизия эргелелиниң начальниги Д. М. Куулар оларны киргген. «Согун» хөй талалыг биче бүдүрүлгенин сан-хөө-ажыл-агый чорудулгазын комиссия база катап хынаан болгаш, компаниянын коллективинде тургустунган байдалдын чылдагаанарын немей өөренип көрген. 1995 чылдың сентябрь 7-де Тыва Республиканың Чазаанын протоколунун шиитпири-биле Президентинин болгаш Чазактың Администрациязының Күрсекретарь-удуртукчузунга Тыва Республиканың Чазак Баштынының оралакчызы Б. С. Шыырап олуржуп турда, компаниянын ийи удуртукчузун чалап алгаш, үш комиссияның кежигүннериниң хуралын эрттирерин дааскан. Чөвүлел хуралды 1995 чылдың сентябрь 27-де эрттирген, аная комиссияларның кежигүннери Күртелерадиокомпаниянын удуртукчуларын иеллирзин ээлеп турар албан-дужаалдарындан хостаарын Чазакка сумелээр деп шиитпирлээн. А. С. Серенни Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутадыңга кандидат кылдыр депшиткени, база ону 1995 чылдың октябрь 21-де бүрүткээнби-биле холбаштыр «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» федералдыг Хоойлуга дүүштүр ол айтырыгны сайгарып көөрү сонгулдаларның түннелдерин албан хууда парлал дыннадыр хүнге чедир сонгаарлаткан.

Ол-ла үениң иштинде А. С. Серен «Тыва» Күртелерадиокомпанияның сан-хөө ажыл-чорудулгазын хынап көөр дугайында дилегни Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле федералдыг албанга дилегни киргген. Россияның Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле федералдыг албанының 1995 чылдың ноябрь 20-де дужаалын езугаар Күртелерадиокомпаниянын 1994 чылда болгаш 1995 чылдың 9 айларының дургузунда сан-хөө-ажыл-агый чорудулгазының ревизиязын Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле федералдыг албанның контроль-ревизия килдизинин кол специализи Л. А. Хайдукова биле ол-ла албанның сан-хөө эргелелиниң кол специализи А. В. Миносян олар кылып чоруткан.

Үш комиссиянын ажылынын дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 58 чүүлүн хажытканының фактызын тодарадып доктааткан, ол чүүл дээрге 1994 чылдың ноябрь 15-те шажынчы Г. Кляйнның 1994 чылдың ноябрь 16-да чер шимчээшкини болур дээр чижектиг чугаазы-биле холбашкан массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазынга холгаарлаашкын бооп турар.

«Тыва» Күртелерадиокомпаниянын чиңгине директору О. С. Шириндӱ нүн дериг-херекселдериниң техниктиг байдалынче болгаш камгалал-кадагалалыче чогуур кичээнгей салбайн келген. Кол чепсек-херекселдериниң өлендизи ортумаа-биле 55,3 хуу, көөрү чоруур телевидение дериг-херекселдериниң — 87,6 хуу бооп турар. Оон удуртуп турары кезектерде күш-ажылдын сагылга-чуруму чавыс, материалдыг үнелиг үүлдерни оорлаар таварылгалар турган. Оон талазындан контроль чок, база сакпай чоруктун түннелинде мурнундагы Тыва радиотелетөптүн 1991 чылдын ноябрьда тургусканы күрүнеиниң хөй профильдиг «Согун» биче бүдүрүлгенин сан-хөө-ажыл-агый чорудулгазынга шыңгыы хажыдыышкыннар болдунган.

1991 чылдын декабрь 26-да тургускан тургузукчу көрээнин «Согун» биче бүдүрүлге алган орулгазының 10 хуузун тургузукчунун санынче шилчидер дугайында пунктузу күүсеттинмейн келген. Компания-биле оран-сааны арендалаар дугайында көрээ чардынмаан, ынчанганда аренда төлевирин төлевейн келген.

Доктааткан чурумну хажыды, «Тыва» Күртелерадиокомпаниядан өртээн эгитпес кылдыр дамчыдып берген дериг-херекселдерни «Согун» биче бүдүрүлгениң балансызындан ажыглалының хуусаазын болгаш өртээн айытпайн үндүр бижип, буфет дамчыштыр садыглаан. Ындыг арга-биле хажыдыышкын кылып (алдынганының соонда беш ай эрткендe) 29 ангы аттыг аппаратураны болгаш дериг-херекселдерни ,оон иштинде 6 телевизорну, 12 чырыдылга дериглерин, бижик кагар машинаны, 2 кинокамераны үндүр бижээн. Оларны сатканындан киргген акшаны «Согун» биче бүдүрүлгениң директору Ю. Ч. Ондарга болдунга дужаап турган. Технологтуг дериг-херекселдерни септээринин талазы-биле күүсеттинген ажылдарның актызында смета чарыгдалдарының санаашкыннары, калькуляциязы чок. Бухгалтер учеду болгаш отчеттары херек кырында чок. Мында кирген фактылардан алгаш көөрге, күрүнениң хөй профильдиг «Согун» биче бүдүрүлгени ажыглап алгаш, херек кырында Күртелерадиокомпаниянын дериг-херекселдерин садып-саарарын боттандырып турган деп түннелди үндүрүп болур.

Россияның телевидение болгаш радиодамчыдылгалар талазы-биле федералдыг албанының сан-хөө килдизинин чорутканы ревизия компаниянын үжен үш ажылдакчызынга Чаңгыс аай тариф четкизинин аайы-биле разрядтарны ажыр өстүргениниң; салбырларның 4 удуртукчузунга ажылдың нарын болгаш кызыг-кыйыг чогу дээш ажыл-төлевиринге хоойлуга дүүшпес немелде төлээшкиннериниң; КТРК-ның даргазы А. С. Серениң Москва хоорайже Тыва Республиканың Чазаанын бижимел-чөпшээрели, Телевидение болгаш радиодамчыдылгалар талазы-биле федералдыг албанның кыйгыртыышкыны чокка чоруушкуннарының командировка чарыгдалдарын төлеп берип турганының фактыларын илереткен. Штат расписаниезинден ажыр компаниянын даргазынын дузалакчызы деп албан-дужаалды база тудуп турган.

Оон-биле кады, «Тыва» Күртелерадиокомпаниянын ажылдакчыларының чагааларында болгаш билдириишкиннеринде А. С. Серен профессионал журналист эвес болгаш, бодунуң албан-дужаалын ажыглап база дериг-херекселдернин техниктиг ажыглалының чурумун үреп болгаш күш-ажыл хоойлужудулгазын хажыдып, «Автограф» деп автор дамчыдылгазын чорудуп турган, оон ынай О. С. Шириндӱнүң дүрүм чок арга-биле ГАЗ-24 маркалыг автомашина садып алган, база Күртелерадиокомпанияда оон төрелдери ажыллап турар деп айыткан фактылары бадыткал чок болган. Ажылга доктар болдуруп, янзы-бүрү культура-массалыг хемчеглер эрттиреринге хөй чардыгын турган деп А. С. Серенге хамаарыштыр негелле-хомудал барымдаалыг, ынчалза-даа ону албан-дужаал талазы-биле хүлээлгелериниң каржы хажыдыышкыннары деп үнелээри болдунмас.

Тургустунуп келген маргылдаалыг, эң нарын деп көрдүнүп турар байдалда Күртелерадиокомпанияның ийи удуртукчузунуң бруузу деп. Компаниянын даргазы А. С. Серен болгаш чиңгине директор О. С. Шириндӱ каттышкан күже ниишкиннер-биле бүдүрүлгениң структурлуг эде тургустунуушкунун боттандырар болгаш байдалды чогумчудуп-таарыштырарының талазы-биле хемчеглер алырының орнунга үр үениң дургузунда бот-боттарын бактажып келгеннер. Оларның аразында улам-па ажык болгаш чараш эвес хевирлиг апар чыдар удур туруушкун Күртелерадиокомитеттиң коллективинин мораль-психологтуг байдалынга аажок багай салдарлыг бооп, моон ыңай уламчылаар болза, баш удур чугаалаары безин берге нарын түннелдерге чедирип болур.

Республиканың Чазаанын Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырап «Тыва» Күртелерадиокомпаниянының ажылынга контролюн кошкаткан, Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының удуртукчузу —Күрүне секретары В. С. Очур-оол, Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының тус чер чагыргалары, кадрлар болгаш күрүне шанналдарының талазы-биле эргелелиниң начальники Т. Ч. Салчак Күртелерадиокомпаниянның удуртукчу кадрларынга негелде чок чоруун көргүскен, Күртелерадиокомпаниянның ажылдакчыларының А. С. Серенге болгаш О. С. Шириндӱге хамаарыштыр хомудалдарын сайгарып көөр үеде ону үзамдыктырарының фактылары болган.

Үстүнде айыттынган үүлдерни үндезин болдуруп, оон-биле кады Күрүненің «Тыва» телерадиодамчыдылгалар компаниязы Россия Федерациязының өнчүзү болганы-биле холбаштыр, Тыва Республиканың Чазаанын, кады тургузукчу бооп, ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Болдунган шыңгыы хажыдыышкыннарны болгаш Күрүненің «Тыва» телерадио компаниязының коллективинде удуртукчулар А. С. Серен болгаш О. С. Шириндӱнүн удуртукчузунуң биле тургустунуп келген анаа эвес байдалды өөренип көргеш, оларны албан-дужаалдарынга арттырбазы чогумчалыг деп санаар.

2. Россия Федерациязының Телевидение болгаш радиодамчыдылгалар талазы-биле федералдыг албанынга Тыва Республиканың Чазаанын саналын деткиир болгаш кадрлар-биле четпес ажылы, күш-ажыл хоойлужудулгазының болгаш Күрүненің «Тыва» телерадиокомпаниязының дугайында дүрүмнү, «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Хоойлуну хажытканы, компаниянын коллективинге ускулежиишкиннинг байдалды тургусканы дээш А. С. Серенни Күрүненің «Тыва» телерадиокомпаниязының даргазы албан-дужаалдан хостаар.

албан-дужаалын эртир ажыглааны көнтроль чок болгаш сула чоруу, күрүненің хөй угланыышкынныг «Согун» биче бүдүрүлгезиниң сан-хөө-ажыл-агый чорудулгазынга ең шыңгыы хажыдыышкыннары дээш О. С. Шириндӱнү Күрүненің «Тыва» телерадиокомпаниязының чиңгине директору албан-дужаалындан хостаар деп саналды киирер.

Тыва Республиканың Чазаанның Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырактың, Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының тус чер чагыргалары, кадрлар болгаш күрүне шанналдарының талазы-биле эргелелиниң начальники Т. Ч. Салчак Күртелерадиокомпаниянның удуртукчу кадрларынга негелде чок чоруун көргүскен, Күртелерадиокомпаниянның ажылдакчыларының А. С. Серенге болгаш О. С. Шириндӱге хамаарыштыр хомудалдарын сайгарып көөр үеде ону үзамдыктырарының фактылары болган.

Үстүнде айыттынган үүлдерни үндезин болдуруп, оон-биле кады Күрүненің «Тыва» телерадиодамчыдылгалар компаниязы Россия Федерациязының өнчүзү болганы-биле холбаштыр, Тыва Республиканың Чазаанын, кады тургузукчу бооп, ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Болдунган шыңгыы хажыдыышкыннарны болгаш Күрүненің «Тыва» телерадио компаниязының коллективинде удуртукчулар А. С. Серен болгаш О. С. Шириндӱнүн удуртукчузунуң биле тургустунуп келген анаа эвес байдалды өөренип көргеш, оларны албан-дужаалдарынга арттырбазы чогумчалыг деп санаар.

2. Россия Федерациязының Телевидение болгаш радиодамчыдылгалар талазы-биле федералдыг албанынга Тыва Республиканың Чазаанын

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва» КТРК-ның коллективинде оон ийи удуртукчузунуң буруузу-биле тургустунуп келген маргылдаалыг байдалдың дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Чазаанын хуралынга чеди дугаар сайгарып чугаалажып көрген. Мынчага чедир Президент болгаш Чазак чөрүлдээлерни шыңгыы хемчеглерге келбейн шиитпирлээрин ораладжып келген. Дээргилер Серен биле Шириндӱге аразында маргыжып, бактажырын соксӓткаш, коллективтиң эрге-ажыктары болгаш ажыл-херектери дээш хууда бот-тогдунуушкунну артынга каарын чангыс эвес удаа сумелеп келген. Аас кырында оон-биле чөпшээрежип турзаны ол-ла ийи удуртукчузунуң ийи-биле парламентиниң аразында чоокку үеде харылзааларның чидигленишкини болбас деп санап турар. «Думаның хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулгазының херек кырынга ажылы эгелээр орта», нарыдаашкынар туруп кээн болур деп ындыг бодалды РосИТА-СЧТАның корреспондентизинге ол илереткен.

Ынчалзажок Шохининиң бодалы-биле алырга, «коммунистерниң ам Чазакче кичээнгей салганының ажыы чок, чүге дизе ол эскертинген чүүл болуп турар, а сонгулдалар мурнунда чаңчыл болу берген сорулгаларны эскерип тывары чүден-даа белен болгай. Чогум-на ынчангаш олар Явлинскийни деткивеби турарлар. Сонгулдалар бүдүүзүнде оларның деткиир-деткивези — ол дээрге конъюиктурадан хамааржыр».

Сайыттар кабинединге чоокта чаа болган өскерлиишкиннер дугайында айтырыгга хамаарыштыр оралакчы-спикер мынча дээн: «Чазакта чаа кижилерни — В. Каданниковту болгаш А. Казаковту — көрүп турзувусса-даа, олар ынаар консерваторлар кылдыр киргеннер деп санаар үндезин чок. Оларны реформатор үзел-бодалдыг кижилер кылдыр санап турар мен».

Кыры-ла шимчээр болза...

«Чер-бажын. Ону чадаарда чугайлавзан. Дээвиирден эрэмчилей дузаа халанайның бадып келген. Ханалары-даа, дээвиири-даа суугы ыжыңга карара берген. Чырык кирзин дээш дээвиннрин орнузун үттеп каан.

Шала кырында честен болгаш ыяштан кылган бурган дүрзүлери, Иисус Христос бурган болгаш ылыктыглар кижиже көрүп орар. Бир азыгда орус печка, оон чоогунда суг кудуп каан ыяш досказар болгаш дой-довурактан кылган савалар. Чунар азыгда хадын кардыңдан кылган тос сава удаазында халанайның турар.

Ийи сандай белдирлей кылган стол. Хананы баа сонгалай оюп каан. Хадын дазылыңдан оюп кылган аяк, савалар. Клоптарның хөйүн канчаар.

Бүдүн чыл дургузунда чунар-бажыңга чунмаан, хемге эжинмээн. Эт-ханы када берген, хир дуй алган. Хеви кылын пөстен даараан узун хөйленнер болгаш чүвүрлер.

Шээрлээр хүнде чиир чеми —үс холуваан арбай кашазы, хоюг квас. Хлебти шишкивээн далганган быжырар». 1918 чылда Үжеп-Аксынга, Сизимге эрги езу,—бурганга чүдүп чоруан өг-бүлелеринин чурттаар чери ыычыг байдалдыг турганын Анатолий Емельяновтуң шажын-чүдүлгелиглер (старообрядчы) дугайында «От мира не уйти» деп, номунда бижип турар.

Амгы үеде ол черлерде чуоттап турар чоннун амыдыралы от үе-биле канчаардаа дениээр арга чок кылдыр өскерлип, сайызыраан.

Ол эрткен чылдың төнчүзүнде Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак Тожу кожуунга чоруп турган, от черниң чону-биле ужуражылгаларының үезинде Сизим, Үжеп-Аксы, Эржей суурларда чурттап турар улус рыноктун берге үезинде канчаар сайгарлып, ажылдап, чурттап турарын чугаалап, оларның кылып турар үүлдериниң эки талаларындан үлегер алырын тожуларга сумелеп турган чүве. Ынчангаш Каа-Хемниң бажында чурттап чоруур шажын-чүдүлгелиглериң амыдыралы, ажыл-ижи-биле таныжар дээш анаа сургакчылап чордувус.

Сизим суур. Тываның өске черлериниң бичии-даа ылгал чок, олар-биле бир дөмей көдээ суур. Харын-даа Тожу кожуунун төвү Тоора-Хем-даа сагышка кирер. Каас-чараш бойдус, чурумалдыг тайга эдээнде турар. Соок, аяс хүнде суурнуң бажыннарының хоолайларындан дүндүүштелип үнген ак-көк ыжы бир янзы. Харның арыындан кижиниң караа чылчырыктаар. Кызылдан үнгеш маная келирге ол черниң ыттары безин ак, арыг-силиг кылдыр көстүр.

Суурнуң кудумчуларынга ынай-бээр эрткен-дүшкен улустун идиктериниң адаанда харның кыйыраан, шыгыраан аянныг даажы хөгжүм үнү ышкаш кылдыр дыннадыр. Мөчек-мөчек кара салдарлыг аныяк-даа, улгады-даа берген улус эвиленээлдек, танывазы-даа улус-биле менди солчур болду. Дотгандыр ыржым-на чүве, шып-ла шыпшын.

Сизим, Үжеп-Аксы, Эржей суурларның чагырга даргазы Антонина Степановна Гусева-биле ужуражып, сонуургаан үүлдериниң оон билип алдывыс. Үстүнде адаанывыс үш суурларда ниитизи-биле 746 кижи чурттап турар. Оларның иштинде Сизимде 98 өг-бүле, Үжеп-Аксында 54, Эржейде 71 өг-бүлелер бар. Чоннун барык 90 хуузу хуу амыдыралдыг. Ынчангаш оларны бо берге үеде канчаар амыдыраан, чурттап турары бистиң сонуургалывысты хайныктырган.

Ол суурларда ниитизи-биле 127 пенсионерлерниң 65-и пенсиязын боттарының күзели-биле албайн турар. Бодунун кара дери, күжү-биле ажылдап албаан болганда, өске кижинин, күрүненің үүвезин алыры хоруглуг деп: шажын чүдүкчүлериниң ындыг кедергей сүзүктүг чоруу хоруп турар.

Пенсиязын албайн турарларның эн улуг назылыы 1898 чылда төрүттүнген, ам ийи чыл болгаш 100 харлаан, Григорий Семенович Кудрявцев. Ол ам-даа кончуг эрес-сергек, адак-чиик кырган болду. Чоокку үеге чедир-ле боду мал-маганны тудуп, картошка, ногаа аймаан боду өстүрүп ап турган. Ам харын кырааш, оолдарының бажыңында чурттап орар. Ол барык 40 чыл пенсиязын албаан болгаш албас-даа.

Ол черниң өг-бүлелери хөй уругларлыг. Чамдыктарының оолдар, кыстары 11 кижи чедип турар. 258 бичии чаштарның, школа назылыг уругларның иштинден 125 уругларның ада-иелери дузаламчы, компенсация акшаларын эки туразы-биле албайн турарлар.

Акша-төгериг доктаамал үнмес, берге үеде акшазын алыр хамаанчок, оон ойталап турар улустарны кайгап, оларның канчап амыдыраан, чурттап турарын сонуургап, ындыг улустуң тус-тус бажыңнарынга кирип, оларның ээлери-биле чугаа-соттуда кылдывыс. Каракка бир-ле дугаарында илдигер чүве — чурттап орар орансаазының ишти ындыг кончуг шыырак эвес-даа болза, оон арыг-силии. Хериминин иштинде чунар-бажың, малмаган тудар кажааларны, огород шөлүн кончуг таарымчалыг кылдыр тудуп алганы.

Бистиң киргенивис үш аалдың шуптузунда ийи-ийи сүткүр инектер, 3-4 хаваннар, дагаа, кас аймаа мырынай эмнежок. Өг-бүле бүрүзүнде сезон аайы-биле ажыл-агыйга ажыглаар дээш албан-биле бир, ийи аттыг азырап турар чорду. Малмаганынга бээр сиген-шиирбилин чедер болгаш артар кылдыр белеткээш, кышкы үеде малын одарлатпайн тургузу азырап турар. Хаваннарынга, инектеринге артыкшылдыг кылдыр белеткеп алган картофелин безин үе-үеле чиртип турар.

Сизимге төрүттүнгеш, өзүп келген ол суурнуң хоочун чурттакчызы Зинаида Ивановна Лицовская-биле чугаалажырывыска ол бистиң айтырыгларывыска мынчаар харыылады:

— Бистиң бо суурда инек, хаван, куш аймаа, хойешкү азыравайн турар өг-бүле чок. Ам харын кыш болгаш чүү-даа чүве оожум ышкаш сагындырып турары ол-дур. Бир эвес чайын келир болзуңарза өг-бүлелерниң херимнериниң иштинде кастың, өдүректиң, дагааның, хаван оолдарының хөйүн кайгап каар силер. Кышкы үеде оларның эвээш кезиин арттыргаш, артканын аъш-чемге ажыглаары-биле «чишче» шилчий бергени олдур.

Өг-бүлелериниң кышка белеткеп алган аъш-чеми үр үеде чедер. Подвалдарында картофельди шуут долдур урган, ногаа аймаан хөйүгиле белеткээш шыгжап, янзы-бүрү балыктардан, кат-чимистен, мөөгүден кылып каан чем аймаа мырынай долу. Эрткен чылын ол суурнуң чону боттарынга аъш-чемге ажыглаары-биле белеткеп алган үүлдериниден артыкшылдыын күрүнеге дужааган. Ол дээрге 70 доскаар ишти янзы-бүрү каттардан кылып каан варенье. Оон ниити деңзизи 9 тонна ажыг болган. 70 хире тонна картофельди, 20 ажыг тонна эът аймаан хуу улус күрүнеге дужааган. Тооруктӱг чылдарда 40 ажыг тонна тайга тооруун күрүнеге дужаап турарлар.

Эм өртээ аар үеде олар эм аймаан кончуг ховар садып ап турар. Боттары тайганың янзы-бүрү эм оттарын кончуг шын ажыглап, олардан шынары эки, «кара» эмнерни кылып ап турарлар. Дыка хөй өг-бүлелер магазинден аар өртектиг шай аймаан шуут садып албас апарган. Боттары тайганың от-сигенинден дыка амданныг шайларны кылып ап, ону хайындырып ижип турарлар. Ол кадыкшылга база кончуг чугула. Араганы безин каттардан, ары чигириннден кылып ап турарлар. Оон адын—медоха дээр.

Далгандан кылган чем аймаан кончуг-ла шынарлыг кылып улус болду. Хлебти ог-бүле бүрүзү боттары быжырып чип турар. Оон шынары бистиң Кызыл хоорайның хлевинден артык эки, Саржат, янзы-бүрү үстер аймаан сатпас, боттарыла чайын элбек сүдүнден кылып ап турарлар.

Хой, өшкүнүң дүгүнден, инектиң кежинден идик-хеп аймаан, тоннарны боттары даарап, аргып ап турарлар. Эки шынарлыг кидис идиктерни безин боттары хой дүгүнден кылып ап турарлар.

Ол черниң чурттакчылары аътты ажыл-агыйынга кончуг шын, билдилиг ажыглап турарлар. Чайгы үеде ону тергелеп, сиген кезерде, андазын кожуп алгаш чер аңдарарынга дээш оон-даа өске янзы-бүрү ажылдарга ажыглап турарлар. А бо үеде сиген, Каа-Хемден дош сөөрткен шанактыг аъттарны хөйү-биле көрдүвүс. Ырак-узак орук чоруурда аъдын шанактааш, сигенин долдур салгаш, кыштың чыккылама соогунда чагызын кеткеш чоруп турар улус оруувуска доктаамал ужуражыр чорду.

Ол черлериниң байдалындан, агаар-бойдузундан алгаш көөрге оруктары кадырберт, машина-техника чазын, чайын, күзүн чоруп шыдавас черлер хөй. Бо таварылгада кандыг-даа техника аътты солуп шыдавас. Эржей, Сизим, Үжеп-Аксы суурларда чурттап турар өг-бүле бүрүзү ажылчын чааш аъттарны тудуп, ону ажыл-агыйынга кончуг чедимчелиг ажыглап турарын херек-кырында көрдүвүс.

Ус-шевер улус аът шанактарын, тергелерни, хомуттарны боттары кончуг чараш кылдыр кылып ап турарлар. А дарганнар аът дагаларын, оон шоптуларын, шанак адааның чылгыр демирлерин боттарының хөрүктүг дарганнаар черлеринге соп ап турарлар. Ол мергежилдерни хоочун дарганнар боттарының оолдарынга база күзелдии-биле дамчыдып берип эгелээн.

Шажын-чүдүлгелиг чоннун чурттап турар черлеринде үш школа бар. Оларның аразындан Эржей биле Үжеп-Аксында өге школалар, а Сизимде ортумак школа бар. Ол школаның директору Вера Михайловна Юркова-биле ужуражып, сонуургаан айтырыгларымга харыыларны алдым. Оон соонда школаның аңгы-аңгы класстарынга кирип, өөренникчилериниң кичээлдерининге олуржуп, оларның харыыларын сонуургадывыс.

Оларның олуруп турар стол, сандайларын, класын көөрге эрткен чылдың чайынында өөредилге эгелээр бетинде будуп, дозулап турган ышкаш кылдыр сагындырар. А херек кырында ол парталарга, сандайларга 5 чыл иштинде үү-даа дегбээн, септевээн бооп турар. А оларның кырын көөрге чаңгыс-даа шыйбак чок, будук-биле кандыг-даа бижимелдер кылдынмаан. Класстың ханаларында 8 чыл бурунгаар будаан будуу чаа хевээр. Ол хире хумагалыг, камныг бооп турары ол.

Владимир ЧАДАМБА

(Уланчылыг).

Часкы хову ажылдарынга белеткел

СУГГАТ – КОЛ ЧҮҮЛ

Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожуунарда элээн каш суггарылга системалары бар. Олардан Аймыырлыг, Терезин, Торгалыг, Сенек системалары доктаамал ажылдап, эвээш эвес дүжүттү ажыл-агыйларга берип турар. Чижээ, Чаа-Хөлде «Найырал» совхозтуң кара чаңгыс амыланыр чүвези— Терезин суггарылга системазы болгай. Сиген ширбилли чүгле оон кезип ап турар.

Улуг чаъс-чайык соонда, үер болгаш, Улуг-Хем кожуунда суггарыга системаларының барык дөгереви сандан үндүрген. Амга чедир Арыскан, Борбак-Арыг, Хүүле, Кожай системалары ажылдавайн турар. Үрелиишкинге таварышкан Торгалыгның суггарылга ситемазын катап тургузар аргалыг болдувус.

Үерниң чедирген когаралдары дыка улуг. Акша-төгерик тывылбас бо шагда катап тургустунары берге системалар бар. Чижээ, Арыскан бугазының дөзүн сай-даш, күзүрүм-бок дуй чыдып алган. Кожай хем улгаткаш, доора баткан системаның бетон шоргаларын сандан үндүрген.

Суггарылга системаларын катап тургузар, септээр ажылдарга боттуг дузаны «Тыва суг ажыл-агыйының» эргелели (начальниги Н. А. Жоголь) доктаамал көргүзүп келди. Аймыырлыг системазын катап тургузарынга эвээш-биче-даа болза, акша-төгерикти берди.

Бистин организациявыс суг-ну чүгле шөлдүрге чедирер хүлээлгелиг. Доора арыктарны совхозтар боттары харыылаар, ажыглаар ужурлуг. Ындыг турбуже, доора арыктарны бетонкап, ажыглалга киирер ужурга таваржы бээр-дир бис. Ол дээш совхозтар чарыгдалдарывысты төлээр апаар. Бо хүннерде «Ак-Хем» совхоз — он миллион, «Найырал» — чээрби миллион, Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз чээрби бир миллион рубль өрелиг боп турар. Оларга немей ТР-нин Көдээ ажыл-агый яамызы 25 миллион рубльди биске база бээр ужурлуг. Ол миллионнар бөгүн хөрек кырында төлеттинген болза, үрелген бугаларны септеп ап болурунуң аргалары бар. Оон төлеттинмейн турары хомуданчыг.

Акша-төгеринивис чок, келир үевис дүмбей, карацгы дээш анаа олуруп турарга, кайын тааржыр. Байдалды бир янзы көрүп болурунуң аргалары бар. Чижээ, Арысканның суггарылга системазын түс чернин кооперативтери бүрүн септеп ап чүге болбас деп. Бис база дузалашкай бис. Шаанда араттар калбак цыштар-биле хоорзалар кылып, буганы оц-он километр черге шөйүптер турган. Улуг ойларны кешкен ыдыг коошпаларны Кожайга, Шиви-Бажынга, Серлиг-Дөнге тулуп каан турганын хоочуннар ам-даа чуаалажыр. Ыяап-ла демир-бетон коошпалар керек эвес, а түс чернин материалдарын ажыглап чүге болбазыл деп орарым ол.

Тараа тарып, улус чонун аштатпас дээнде, бүгү-ле аргаларны ажыглаар апаар. Шаандагызы дег, даргалар билип турлар ыйнаан деп, азырадыкчы хөөнүг орган хөрээ-даа чок. Боданганы ботка херек. Ол суксун-суггат дугайында болаар ужурлуг. Кудай-дээр-биле керээ чарып алган эвес, чаъс-чаашкын болу бээр деп идегээн херээ чок. Ынчангаш кооперативтер, совхозтар кожуунуң суггарылга системаларының эргелели-биле кады демнежип алгаш, күскү дүжүт дээш амдан эгелеп хөделгени дээре.

Илья СЕНДИН,
Улуг-Хем кожуунуң суггарылга системаларының эргелелиниң начальниги.

Онза байдалдың чуруму чарлаттынган

ДОКТААМАЛ КИЧЭЭНГЕЙДЕ

Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда чылыг-биле хандырылга кончуг дүвүренчиг байдалда дээрзи ам кымга-даа билдингир. Ынчангаш чылыг-биле хандырылга чогуур албан черлериниң болгаш организацияларның кичээнгейиниң төвүнден үнмейн турар. Амгы үеде бо айтырыг шыңгыы контрольда.

Тыва Республиканың Президентизиниң чаныга далаш хурал база болуп эрткен. Чугаа база-ла чыдыдылга дугайында болган.

АК-ДОВУРАК ТАЛАЗЫ-БИЛЕ СОҢГААРЛАТТЫНМАС ХЕМЧЕГЛЕР

Чылыг-биле хандырылганың үрелиишкининиң кол-ла чылдагааны — хоорайның чылыг-биле хандырылга объектилериниң күчүлерин контроль чок болгаш ажыл-агыйжы эвес ажыглап турарында. Чогуур ведомстволарның болгаш будурулгелериниң удуртукчулары ол талазы-биле харыысалганы чүктээр апаар. Хоралакчы байдалдыг фактының барын кулак дашты-биле эрттирип болбас, ындыг чоруктуң бары-биле Ак-Довурак хоорайда амыыралдың хандырылгазы оон хараазы-биле черле чогумчувайн турар.

Аъш-чем хандырылгазының, хоорай чурттакчыларының социал камгалалының, ажыл төлевириниң, пенсияларның болгаш ургуларга пособиелериниң талазы-биле өрелериң төлээриниң айтырыгларынче онза кичээнгейни салыры база чугула.

Чылыг хандырылгазын чогумчудар талазы-биле эргежок чугула ажылдар чоруп турар, ынчалзажок сан-хөө, материал болгаш кадр талазы-биле немелде дуза хөрек болуп турар.

«Тывакоммунэнергия ыны» начальниги Б. П. Григорьевке, «Тыва электри четкилериниң» директору Ю. И. Сурковка хоорайның подстанцияларын чогуур негелделер езугаар тургузарынга дузаны чедирерин дааскан. А Иштики херектер яамызы (Монгуш), Айыыл чок чоруктун федеративтиг албанының эргелели (Удумбара) энергия болгаш чылыг хандырылгазының объектилерин контрольга алыр. Ол талазы-биле ажылды дарый чорудар. «Тывахлебпродукт» акционер нитилелдің чигине директору Н. Б. Алдачы Ак-Довурак хоорайже далган чорударының дугайында айтырыгны шчитпирлээш, ону чорудар талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыр.

Алдынган хемчеглерни боттандырар дээш ам боттуу-биле ажылдаары негеттинип турар.

Ак-Довуракта байдалга хамаарыштыр

КЭЭРГЕНЧИГ ЧОН, КЭЭРГЕЛ ЧОК КИЖИЛЕР

«Кыжын тергеҥ, чайын шанааҥ белетке» дээн ышкаш, Ак-Довурак хоорайның албан бүдүрүлге черлери хоорай чагыргазы 1995-96 чылдың кыжынга көктүг чайын-на белеткенип эгелээн. Кышкы белеткел ажылдарының талазы-биле штабты тургускан. Оон хуралдарынга хөй адырлыг коммунал ажыл-агыйның, ЧӨТ-тин, бүдүрүлге, школа, уруглар албан черлериниң кышка белеткелин удаа-дараа дыңнап, дарый алыр хемчеглерни сагындырып турган.

Түннелинде чуртталга бажыңнарының суг, чылыг дамчыдар системазын, 5 кудумчуның чылыг дамчыыр топ трассазын чаарткан, школаларның, уруглар садтарының, спорт школазының, эмнелгелериниң суг, чылыг дамчыдар системаларын кышка белеткээн. Үгле ЧӨТ-ле эки ажылдаар болза, тос-тостуң соогун ажып эрте бээр арга ак-довуракчыларга турган. Ындыг болза-даа бо хүнде чон кээргенчиг байдалда келген. Оон чылдагааны ЧӨТ-ке январь 17-ден 18-тиң дүнезинде 6, 1 дугаар котелдар үрелгеш, хоорайже чылыг бербестээн. Чурттал-га бажыңнарында, албан-бүдүрүлге черлеринде соон эгелээн. Суг, чылыг системалары үрелген.

Хоорай чагыргазы �чӨТ-ке болган аварияның түннелин өөренип көргеш, өүгү-ле албан-бүдүрүлге черлерин, ажың-балгаттарны камгалап, аварияның уржуктарын чайладыры-биле штабты тургускаш, хоорайда онзагай байдалды чарлаан. Он бир кижи составлыг штабты чагырга даргазы С. К. Күжүгет удуртун турар.

ЧӨТ-тиң директору О. Б. Корнаушенкога, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың директору Д. М. Свавильныйга 6 дугаар котелду катап ажылдадыр талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер алырын дааскаш, комбинаттың бүгү-ле инженер-техниктиг ажылчыннарын, салбырларын ЧӨТ-ке хондур-дүндүр ажылдадып, оларга таарымчалыг байдалды тургузуп, аъш-чем-биле хандырылганы организастаан. Албан-бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларынга суг, чылыг дамчыыр системаларны, канализацияны доңурбайн камгалаары-биле дарый хемчеглер алырын дааскан.

Ындыг турбуже, ЧӨТ-тин 6 дугаар котелун ажылдадып шыдаваан, албан черлеринде, бүдүрүлгелерде чуртталга бажыңнарында чылыг суг системалары соокка шыдашпайн доңуп, үрелип эгелээн. Школалар, уруглар албан черлери хагдынган, Божудулга бажының ангы одаар черлиг «Малышок» уруглар садынче көжүрген. Ак-Довуракчылар кыштың кончуг соок үезинде берге байдалда келген. Акша-көөсек ол үнмес, бажың-балгат база соок, ажылдап, чурттаары бер.едээн.

Чонну мындыг кээргенчиг, түренчиг байдалче кымнар кызаныл? Кээргел билбес кижилер-ле ыйнаан. Кымнарыл олар? ЧӨТ-тиң ажылчыннары, ону удуртун турар «Тыва даг-дүгү» комбинаттың даргалары деп чүвени кижи бүрүзү билир. Оларның д анган ажылынга ээ-харыысалга чогун, оларга удур үгле хемчеглер албаныл, кыштың соогунда чонну түредип турарын кемнерек үүлгедии деп чон киленнеп, чугаалажып турар.

ЧӨТ—«Тыва даг-дүгү» комбинатка хамааржыр. Оон ажылын комбинаттың чиңгине директору Д. М. Свавильный ушкарып-башкарып турар. Кандыг-даа албан-бүдүрүлге черинің ажылының чедишкини ону удуртып турар кижилерниң ажылынга харыысалгазындан, негелдезинден, күш-ажылды организастап билириндан улуг хамааржыр.

Ындыг шынар ЧӨТ директору О. Б. Корнаушенкода чок болганы ол-дур. Оон күш-ажылды организастап билбези, оларның ажылчыннарының ажылга озалдап келири, ажыл үезинде арагалай бээри, ажылдаар черинің ниити байдалы, аъш-чем-биле хандырылгазындан-на кэскү. 12 шак ишти ажылдап турар дүнеки ээлчегниң ажылчыннары дүне ажылындан чардыгы, чылыг шай хайындырып ижип турар. Ында буфет ажылдакчызы үгле хүндүс эвээш, шынары багай чем белеткээр турган. Чагырга даргазы ол ажылдакчының чалгаазын, ажылынга кызымак эвезин илередип, үргүлчү хемчеглерни ап келген, түннел үндүрбээндир.

Удуртукчу кижи бодунга болгаш өске-даа кижилерге негелделиг болур ужурлуг. Удуртукчуларның негелде чогун ажыглап, ЧӨТ-тин ээлчег начальниктери С. Теплых, Н. Наговицина, Бытотов аштап-арыглаар ужурлуг котелдар девискээрин хынап көрбейн, котелдарның решеткаларын өртедип, үрап, аварияларны кылганнар.

Бирги удуртукчулар чон, Чазак мурнунга каш катап сөстү берип, күрүнеден хөй түннүг акшаны ап турган-ла, ажылын өрү көдүрүп чадаан. ЧӨТ-ке, комбинатка Чазактың, Президентинин чеже түннүг акша берил турганын хоорайда школчылардан бээр билир-ле болгай. Бо бүгүнү хоорайның чагырга чери хайгаарап көрүп олурбаан. ЧӨТ-тиң ажылы, оон кышка белеткелиниң талазы-биле 20 ажыг улуг-биче хуралдарны эрттирген. Анаа Д. М. Свавильныйны, О. Б. Корнаушенкону дыңнаан. Дузалажыр шаа-биле дузалашкан. ЧӨТ-ке ажылчынларның күш-ажылга сагылга-чурумун хынаары-биле чырга черинің болгаш комбинаттың инженер-техниктиг ажылдакчыларының дежурныылаашкынын ноябрь айдан эгелеп организастаан. Ол дежурныылаашкынар үре-түннелдиг болгаш ажылдан озалдаар чоруктар, эвлечегге арагалаашкыннар эвээжээн. Ноябрь, декабрь айларда ЧӨТ-тиң ажылы чүгээрген, котелдар ажылдап, Чаа чылдың байырлалын чурттакчы чон чылыг, чырык бажың-балгаттарынга уткаан. Тускай доктаал езугаар ажылчынар сөөргүр автобусту быжыглаан.

Чагырга черинің коллегиязы ноябрь, декабрь айларда ЧӨТ-тиң 3,5 дугаар котелдарыкга болгулаан аварияларга, ажылында тургустунуп келген берге байдалдар талазы-биле айтырыгларны көрүп, Д. М. Свавильный, В. А. Милосердов, О. Б. Корнаушенко, С. А. Мякушинге хамаарыштыр хемчеглерни ап, сагындырыг, шыңгыы доңгулдаларны берип келген. Оларны үндүрер-киирер дугайында айтырыгны Чазакка, Үлетпүр-энергетика яамызынга тургузун турган. Оларны дарый солупку дег тускай эртемниглер чок болганындан ажылынга арттырылаан. Үстүнде ады үнген даргалар ЧӨТ талазы-биле тускай билигли кижилер чогун ажыглап, чагырга черин ынчан-мынчан, ол-бо котел ажылдаар, онумону ынчаар-мынчаар кылган деп меге, хоозун аазаашкыннар берип, «ынанганның бажын ыт чизин» дээн ышкаш, сөзүнге ээ болбаны бөгүнгү берге байдалга чонну чедирген. Чылыг суг дамчыыр системалар чуртталга бажыңнарында, албан-бүдүрүлге черлеринде доңгаш үрелгениннден, ам база-ла хөй акша түннүг когаралды хоорайга чедирген. Ак-довуракчыларга ол улуг моральдыг болгаш материалдыг когарал болур. Буруулуг кижилерни — ЧӨТ-тиң, комбинаттың удуртукчуларын хоойлу езугаар эрге-чагырга черлеринге хемчээн ап, когаралды толеттирер болза эки.

Хоорайның чагырга черинде ол когаралды санап, илередири-биле күрүне өнчүзүн харыылаар комитеттиң даргазы В. О. Сарыглар, экономика талазы-биле оралакчызы В. Б. Еромаев тускай комиссияны тургускан. Санаашкынның түнү эвээш эвес, миллионнар, миллиардтар-биле деннежир. Чазак, Үлетпүр яамызы, эрге-хоойлу органнары ындыг улуг когаралды кылган кижилерниң хемчээн алыр үе келген.

Хоог-оол МОНГУШ.
Светлана ПАГЫЙ.
Ак-Довурак хоорай.

ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (съездизининиң) ажылдап эгелээринге белеткелдер

Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи, Президентинин Улуг Хуралга бүрүн эргелиг төлээлекчизи Владимир Багай-оол Таңды, Каа-Хем, Бии-Хем кожууннардан Улуг Хуралдың кежигүннеринге соңгутканнар-биле ол кожууннарның төптеринге ужуражылгаларны эрттиргилээн, Ужуражыышкынларга кожууннар чагыргаларының даргалары, коллегиялары-ның кежигүннери киришкен. Республиканың Президентизиниң өмүнээзинден Владимир Багай-оол Улуг Хуралдың кежигүннеринге республиканың дээди конституцчу органынга оларның соңгутканы-биле чүректин ханызындан байыр чедирген.

Ужуражыышкыннарга Улуг Хуралдың ажылдаарының аргаларын сайгарып, Улуг Хуралга хамаарышкан хоойлужудулганы тайылбырлаан. Улуг Хурал кежигүннеринің кожууннар аайы-биле болуктерининің координаторларын соңгаан. Президентинин чөвүлекчизи Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының конституцияларының аразында карышкактарже республиканың Конституциязының бодунуң иштики чөрүлдээлеринче болгаш тодарган эвес талаларынче Улуг Хуралдың кежигүннерининің кичээнгейин угландырган.

Болган ужуражыышкынларга чугаа оон аңгыда Россия Федерациязында болгаш Тыва Республикада социал-экономиктиг база политиктиг байдалдарга хамаарыштыр база болган. Президентинин чөвүлекчизи Улуг Хурал кежигүннеринің күзэшкиннерин дыңнап, хүлээп алган болгаш оларның сонуургаан айтырыгларынга харыылап берген.

* * *

Республиканың Президентизиниң Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралында (съездизинде) бүрүн эргелиг төлээлекчизи, республиканың Президентизиниң национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи Владимир Багай-оол республиканың Улуг Хуралының кежигүннери-биле ужуражылгазын уламчылап турар.

Бо удаада Улуг Хуралдың Сүт-Хөл болгаш Өвүр кожууннарының кожуун төптеринде кежигүннери-биле боттуг, солун чугаа болган. Улуг Хуралдың ажылының сорулгаларын чугаалап, Улуг Хуралдың дугайында, Улуг Хуралдың кежигүннерининің эрге-хүлээлгелерининің болгаш оон регламентизинин дугайында ужуражылгаларга тайылбырлап берген. Улуг Хурал кежигүннерининің кожуун болүктерининің харыызаштырыкчылары тургустунган. Тываның болгаш Россияның социал-экономиктиг байдалының талазы-биле хөй санныг айтырыглар Президентинин чөвүлекчизинге салдынган. Улуг Хуралдың баштайгы хуралын организастаар база эрттирер талазы-биле күзелдер болгаш санаалдар илергейлеттинген.

Хандагайты сумунуң чоогунда заставаның кызыгааржылары-биле ол база ужурашкан. Кожуунуң Ак-Чыраа, Чаа-Суур болгаш Торгалыг кызыгаар сумуларының чурттакчыларынга эрттирилге системазын сайыраңгайжыдарының чамдык айтырыгларын кызыгаар заставазының удуртулгазы-биле Владимир Багай-оол чугаалашкан.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албаны.

ОТЧЁТТУГ ҮЕНИҢ ДУРГУЗУНДА

Кожуун чагыргазы эрткен чылын кылып чоруткан ажылының отчедунда улуо ажыл-агыйының бүгү адырлары канчаар ажылдаанының ханы анализин берген. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери элээн ажылды кылган. Тараның багай эвес дүжүдүн өстүрүп алган, мыйыстыг бода малдың, чылгының баш саны 1994 чылдан өскен. Мал кыштаглаашкыны организастыг чоруп турар, мал чемнери бар. Чурттакчы чоннуң хуу малының баш саны өзүп турар. Тудугну хөгжүдер, культура, өөредилге, эмнелге албан черлериниң ажылын экижидеринче угланган хемчеглер алдынган. Чоннуң социал камгалалын күштелдиринче доктаамал кичээнгейни салган. Экономиктиг, социал реформалар талазы-биле чамдык бурунгаар базымнар кылдынган.

Бо дугайында Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы К. Т. Куулар Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчы чонунуң хуралында отчедун берип турган, чугаалаан. Отчеттуг үениң дургузунда кылдынган ажылдар-биле чергелештир үлетпүрде, тудугда, көдээ ажыл-агыйда, социал адырда четпестерни илеткелчи чугаалаан, чүнү кылырының хемчеглеринге доктааган.

Хуралга санал бергеннер кожуун чагыргазы эрткен чылын чүгээр ажылдаанын демдеглевишаан, бо чылын мал, чер ажылының продуктулуун бедидер, социал камгалалды күштелдирер, корум-чурумну быжыглаар ажылды чорударын чугулалап көргеннер.

Бистиң корр.

Ада-иелериң кичээнгейинге

АГААР ЧЫЛЫЙ-ДАА БЕРЗЕ...

Кызыл хоорайда чуртталга бажыңнарында, албан черлеринде, организацияларда, школаларда, ясли-садтарда, эмнелгелерде одалга четкизинде бергедээшкиннер тургустунуп келгениннен соок болуп турарын кижи бүрүзү билир. Чамдыктарында батареяның суун төккен, харын-даа суу доңгаш, чара тепкен черлер база бар.

Байдал мынчаар тургустунуп келирге, өөреникчилерге шыланчыын, дүвүренчиин. Олар эртеннин-не радиодан агаар медээзин четтикпейн манап турар. Даштың агаар чылый-даа берзе, школада домей-ле соок болур.

Кызыл хоорайда школаларның өөреникчилерин ам дээрезинде февраль 5-ке, Ак-Довуракты февраль 10-га чедир өөренмес деп чарлаан. Хүннер шуужуп эртип-ле тур. А уругларга билиг херек, үшкү улдуңнуң чартыы чоокшулаан. Чылыг кажан келирил, кичээлдер кажан эгелээрил чижектиг айтырыларга харыыларны өөреникчилер четтикпейн манап турар.

Чылыгны ЧӨТ харыылап турар болганда, кажан келирин үгле оон удуртулгазы база хоорайның чагыргазы билир. Ада-иелер уругларын ЧӨТ-тиң байдалын дыңнап турган, бажыңнарга чылыг болу бээрге, школаже чоруткса эки. Ам канчаар, ажы-төлдү соокка алыстырып, аартырының орнунга, манаааны дээре.

Улуг-биче чон чылыгны четтикпейн манап турарын ханы билип, оон-биле хол-башкан ажылдарны хоорайның чагырга чери шалыпкын чорудар болза деп күзелдиг мен.

Ольга САНДАРАА.

АРГЫЖАРЫНЫҢ ӨРТЭЭ ААРТАВЫШААН

1995 чылдың декабрь айның төнчүзүнде пассажирлер аргыштырар автобустарның билеттериниң өртээн хенертен өстүрүпкен. Эрткен чылын июль 14-те ол-ла автобустарның өртээн 60 хуурга өстүргенин чон билир. Бо өскен өртектерни тодаргайлап көөрге мындыг: хоорай чанында чоруп турар автобустарның билединиң өртээн 2 катап, кожуннарже чоруп турар автобустарның өртээн 1,5 катап, оон иштинде Кызыл—Хову-Аксы, Кызыл —Шамбалыг, Кызыл—Хадын, Тарлаг, Кызыл—Баян-Кол аразының билет өртээ 2 катап улгаткан. Чаңгыс чыл иштинде пассажирлерниң аргыжарының билет өртээ үгле ийи катап өзүп турарыл деп айтырыг чонну дүвүредип турар. Бистиң республиканың чонунуң 90 ажыг хуузу үгле автобус-биле аргыжып турар болгай. Үстүнде тургустунуп келген айтырыгга харыылап бээрге-биле «Тываавтовокзал» күрүне бүдүрүлгезиниң начальниги Юрий Иванович ЧИЖИКОВТАН диледим.

— Билет өртээн үндезин чок черге өстүрер эрге бисте чок, ону Пассажирлер АТБ-зиниң киирип келген саналын өөренип көргеш, өстүрериниң талазы-биле декларацияны бижиир апаар бис. Бо удаада билеттер өртээниң өскен кол чылдагааны 1996 чылдың январь 1-ден эгелээш кол фондуларның өртээн колдуу 2,0-2,5 катап өстүрүпкенинде. Кол фондуларга автобустар база хамааржыр апаар, бистиң ажыглап турар автовокзалывыстың ортек-үнези 2,8 катап улгаткан сагындырып каайн.

Пассажирлер АТБ-зинин үндүрүп турар чарыгдалдарын санап көргеш, саналын киирип кээрге, бистер декларацияны Тыва Республиканың Экономика яамызының өртектер талазы-биле эргелелинге киирериви-се Монополияга удур девискээр эргелели-биле сүмележип көргеш, бо өртектерни тургускан үүве. Кызыл — Абакан аразы 56 муң рубль турган болза, ам 84,500 рубль апарган. Оон-биле чергелештир шалыцның адаккы хемчээли чаңгыс чыл иштинде беш катап өскен: 20500 рубль турганындан, 63700 рубль чеде берген. Чыл эгезинде электроэнергия өртээ 1 квт-та —131 рубль турган болза, ам 1 квт-та 246 рубль болуп турар. Бо-ла бүгү өртектериң өзүп турары, автобус билединиң аргыжарының өртээнге дорт хамаарылгалыг.

Тыва Республиканың Чазааның 1993 чылдың февраль 16-да 63 дугаарлыг доктаалында Эрзин, Нарын, Мөрен, Тээли, Хандагайты аразының автобус билединиң өртээнге чиигелделерни тургускан, билет өртээ өзүп-даа турар болза, ол чиигелделерге дүүштүр билет өртээн үстүнде адаан черлерге чиигелделерни тариф езугаар чиигедип турар.

Автовокзалдың бодунуң чарыгдалы база улуг. Кызылдың Төп автовокзалы-биле каттыштыр Тывада шупту 13 вокзалды тудуп тур бис. Оон ниити чарыгдалы бир айда 124 млн. рубль болуп турар. Бо дээрге ындыг-ла эвээш эвес акша. Чамдык кижилер билет өртээн улгаттырган, байып турар организация деп бодап турар. Ындыг эвес, саткан биледивистиң өртээниң 85 хуузун пассажирлер АТБ-зинче шилчидер, оон 15 хуузу-биле боттарывыс амыдыраа турарывыс бо. Автовокзалды тударынга безин акша-төгерик чедишпейн турар, оон чылдагааны-биле 2 чыл иштинде чугайлап-даа, будуп-даа көрбээн. 1995 чылда сентелге кылыры-биле 130 млн. рубльге дөзевилел документ тургускаш, Чазактан акша диледиш, чадаштывыс. Тывада чаңгыс автовокзал, кожуннарже чоруп турар пассажирлериниң 90 хуузу бо вокзалдан чоруп турар, чайгы хүннерде ортумаа-биле 800 пассажир Кызылга кээп турар, ол хире улус чоруп турар. Ынчангаш бо чылын автовокзалды септээриниң талазы-биле Чазактан база диленир бодап орар бис. Бистиң-биле керээлиг ажылдап турар организацияларда бистиң өревис чок, чүвениң шыны херек, шилчидер ужурлуг акшалар чогуур үезинде шилчиттинмейн баар таварылгалар бар.

Сөөлгү үеде хуу автобустарның көвүдээни кайда-даа чажыт эвес-ле болгай. Олар бир талазында биске ажыктыг. Хуу автобустардан бис үндүрүг кылдыр чаңгыс рейсте 40 муң рубльди ап турар бис. Оон чылдагааны — оларның сөөртүп турар пассажирлери автовокзалдың хандырылгазын ажыглап турар болгай, ол дээш ап турар бис. Чамдыктары боттары чедип кээп, төлеп турар, ынчалза-даа оларның аразында «хом» арынныг кижилер база бар. Автовокзалды арыг-силиг тудары дээш тодаргай хемчеглерни ап турар бис. Ол талазы-биле пассажирлерден хомудалдар кирбейн турарын бодаарга, чоннуң сеткили хомудавайн турар деп билип турар мен.

«Тываавтовокзал» Күрүне бүдүрүлгезиниң начальниги Ю. И. Чижиков мындыг уткалыг харыыны берди, оон-биле чөпшээрешпес арга чок. Амыдырап-чурттаарының өртээ хүн келген тудум аартап-ла орар, орта удуртукчуларның буруузу кайда боор, ниити чуртта тургустунуп келген экономиктиг кризис өртектерни өстүреринче албадап турары олдур.

Сергей ХЕРТЕК.

ЯНЗЫ-БҮРҮ ЧУРТТАРДАН ЧУГУЛА БОЛУУШКУННАР

ЭРГИЛДЕЛЕР КЫЛБАС

Чөөн үелдиг күштер амгы Думаның депутаттар корпузунуң 35 хуузун төлээлеп турар. «Олар контрреволюстуг кандыг-даа эргилделерни кылбастар». Күрдуманың даргазы, РФ-тиң коммунистиг партиязының фракция кежигүнү Г. Селезнев Францияның даштыкы херектер сайыды Э. де Шаррет-биле ужуражылга үезинде ол дугайында демдеглээн. Сайыт Москвага чоруп турда, оон-биле от ужурашкан.

Ол ышкаш Г. Селезнев АКШ-тын онза даалгалар талазы-биле элчини Дж. Коллинз-биле база ужурашкан. Россияның экономиказынга барыын таланың инвестицияларының айтырыгларынга хамаарыштыр Күрдуманың даргазы мынча деп демдеглээн: «Барын таланың инвесторларының эргелерин кызып-кыярынга сонуургалдыг эвес бис. Эрге хоойлу талазы-биле хоойлу-дурум чок байдалдарда ажылдап турар российжи сайгарлыкчыларын-даа база барын бизнесменнериндаа эрге-ажыктарын камгалаан турар чангыс аай экономиктиг хоойлужудулга базазын тургузар бис».

КЫЛДЫНЫП ТУРАР

1995 чылда парламент соңгулдаларының түннелдерин болгаш РФ-тиң Президентизинин соңгулдаларын чырыдарынга массалыг информация чепсектериниң ажылының стратегиязын ажылдап кылыры ук семинарның чүгүлү темазы болган. Оны чырыдар талазы-биле инструкция төлевилелин ажылдап кылыры амгы үеде Төп соңгулда комиссиязында кидин түлүк чоруп турар. Профессионалдарның чугаалажып көрүүшкүнүнче ону улавас киирер.

Президентинин соңгулда комиссиязы болгаш Россияның журналистер эвилели.

АЛБАН ЕЗУЗУ-БИЛЕ

Россияның камгалал сайыды армия генералы Павел Грачев албан езузу-биле Казахстанга чораан. Казахстанның Президентизи Нурсултан Назарбаев-биле ужурашкан. Россия биле Казахстанның камгалал яамыларының коллегияларының калбак кады хуралын база эрттирген.

1996 чылда ийи таланың шериг кады ажылдажылгазының дугайында документилерге ат салдынган. Ийи күрүнелерниң шериг ведомстволарының удуртулгазы өске-даа чугула айтырыгларны чугаалашкан.

«ЫДЫКТЫГ АННА»

Россияның, Хамаарышпас күрүнелернің демжилге болгаш Балтика чуртларының студентилери база киношколаларның доозукчулары «Ыдыктыг Анна» шаннал дээш Россияның ажык конкурузунга киижилер. Оон программазында — кыска метраждыг, документалдыг болгаш анимацияльг 70 хире фильм бар. Көрүлде — февраль 24-тен март 2-ге чедир Москвага болур.

Болур конкурстуң сорулгазы — салым-чаяанныг ацыяк кинематографистерни илередири болгаш дузалаары, оларны бүгү талазы-биле деткиири.

ЭҢ ЧУГУЛА ХЕМЧЕГ

Соңгу Осетияның Президентизиниң «Этил спиртти арага продукциязының бүдүрүлгезинге болгаш саарылгазынга күрүне монополиязын хандырар талазы-биле онза хемчеглер дугайында» Чарлыын Республиканың база Чазактың Баштыңының парлалга албан чери таратканы.

«Чарлык — тергиин эргежок чугула хемчег, Соңгу Осетияда — арага продукциязын бүдүрүп үндүрер талазы-биле 300 хире бүдүрүлге бар. Арага продукциязын бүдүргениннден база саарганындан кирген акша. Чамдык кижилер билет өртээн улгаттырган, байып турар организацияларны ажыглаар апаар. Шаандагызы дег, даргалар билип турлар ыйнаан деп, азырадыкчы хөөнүг орган хөрээ-даа чок. Боданганы ботка херек. Ол суксун-суггат дугайында болаар ужурлуг. Кудай-дээр-биле керээ чарып алган эвес, чаъс-чаашкын болу бээр деп идегээн херээ чок. Ынчангаш кооперативтер, совхозтар кожуунуң суггарылга системаларының эргелели-биле кады демнежип алгаш, күскү дүжүт дээш амдан эгелеп хөделгени дээре.

Илья СЕНДИН,
Улуг-Хем кожуунуң суггарылга системаларының эргелелиниң начальниги.